

25. Зайцев Л.М. Независимость суда / Л.М. Зайцев – СПб.: Типо-литограф. Т-ва «Владимир Чичерин», 1912. – 21 с.
26. Розин Н.Н. Уголовное судопроизводство: пособие к лекциям. – Томск: Типо-лит. Сибирск. Т-ва Печатн. Дела, 1913. – 569 с.

27. Виленский Б.В. Судебная реформа и контрреформа в России / Б. В.Виленский. – Саратов: Приволжское книжное изд-во, 1969. – 400 с.

УДК 342.533

ДВОПАЛАТНИЙ ПАРЛАМЕНТ: ДОСВІД ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН ТА ІДЕЇ ЗАПРОВАДЖЕННЯ В УКРАЇНІ

Воронов М. М.,

кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри конституційного, муніципального
і міжнародного права юридичного факультету
Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна

Зубенко Г. В.,

кандидат юридичних наук, доцент
кафедри конституційного, муніципального
і міжнародного права юридичного факультету
Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна

Анотація: Проведено аналіз особливостей правового статусу двопалатних парламентів в унітарних державах. Досліджено специфіку формування двопалатних парламентів та тенденції розмежування повноважень між верхньою та нижньою палатою в бікамеральних парламентах. Розглянуто ідею запровадження двопалатного парламенту в Україні та розкрито його переваги.

Ключові слова: парламент, бікамералізм, монокамералізм, верхня палата, нижня палата, порядок формування, розмежування повноважень, унітарна держава.

Аннотация: Проведен анализ особенностей правового статуса двухпалатных парламентов в унитарных государствах. Исследована специфика формирования двухпалатного парламента и тенденции разграничения полномочий между верхней и нижней палатой в бикамеральных парламентах. Рассмотрена идея введения двухпалатного парламента в Украине и раскрыты его преимущества.

Ключевые слова: парламент, бикамерализм, монокамерализм, верхняя палата, нижняя палата, порядок формирования, разграничения полномочий, унитарное государство.

Annotation: The analysis of the peculiarities of the legal status of the bicameral parliament in unitary states. Investigated the specificity of formation of a bicameral parliament, and the trend lines of authority between the upper and lower chamber in bicameral parliaments. We consider the idea of introducing a bicameral parliament in Ukraine and disclosed its advantages.

Key words: Parliament bikameralizm, monokameralizm, the upper house, the lower house, the formation, separation of powers, unitary state.

З часу проголошення України суверенною, незалежною, правовою, демократичною державою одним із пріоритетних напрямів вітчизняного державотворення є становлення і розвиток українського парламентаризму, приведення статусу Верховної Ради України до вироблених світовою спільнотою стандартів функціонування парламенту в розвинутих демократичних державах. Це пов'язано з соціальним призначенням та роллю Верховної Ради України у вітчизняному державотворчому процесі, життєдіяльності суспільства і держави, з тим, наскільки ефективною є діяльність парламенту, від якої безпосередньо залежить рівень народного представництва та захисту інтересів громадян України. З огляду на це актуальним є питання дослідження особливості правового статусу двопалатних парламентів у зарубіжних державах з

метою можливого запровадження такого виду парламенту в Україні. У зв'язку з цим метою нашого дослідження є специфіка формування та повноважень палат двопалатних парламентів в деяких унітарних зарубіжних державах та ідеї запровадження такого парламенту в Україні.

Окреслюючи ступінь наукової розробленості зазначеної проблеми, слід зауважити, що окремим аспектам правового статусу парламентів взагалі та Верховної Ради України зокрема, приділяли увагу такі українські вчені конституціоналісти, як Ю.Г. Барабаш, А.З. Георгіца, В.С. Журавський, О.Л. Копиленко, Л.Т. Кривенко, О.О. Майданник, О.В. Марцеляк, В.Ф. Опришко, М.П. Орзін, В.Ф. Погорілко, В.О. Серьогін, Ю.М. Тодика, О.Ф. Фрицький, В.М. Цвік, В.М. Шаповал, Ю.С. Шемшученко, О.Н. Ярмиш та ін. Однак, не зважаючи на це, в науці вітчизняного конституційного права досі немає більш-менш

систематизованих знань про інститут двопалатного парламенту та його місце в сучасному світі.

Двопалатні парламенти функціонують сьогодні в понад сімдесяті державах. Абсолютна більшість із них – успішні демократії, які демонструють високі показники як економічного, так і соціального розвитку. Серед них – Австралія, Австрія, Аргентина, Бразилія, Бельгія, Індія, Велика Британія, Єгипет, Ірландія, Іспанія, Італія, Канада, Німеччина, Нідерланди, США, Франція, Швейцарія, Японія та багато інших розвинених країн. Після розпаду Радянського Союзу, двопалатні парламенти створили деякі країни СНД – Білорусь, Казахстан, Киргизія, Таджикистан, Російська Федерація, а серед країн колишнього соцтабору – Польща, Чехія, Хорватія, Румунія, які є унітарними республіками, а також федеративні Сербія, Чорногорія, Боснія і Герцеговина.

Генезис двопалатності або бікамералізму, як зазначає В. М. Шаповал, пов'язаний з організацією англійського парламенту як станovo-представницької установи: він був розділений на палату лордів і палату обшин. Метою встановлення двопалатності на той момент було забезпечення рівноваги між «розділеною владою». При цьому «аристократична» (верхня) палата розглядалася як засіб стримування «народної» (нижньої) палати [1, с. 259]. Ідея необхідності стримування нижньої палати верхньою палатою знайшла подальший розвиток. Цей аргумент щодо доцільності двопалатної побудови парламенту в тій або іншій мірі використовується і сьогодні. Крім цього, існування верхньої палати пояснюють федеративною формою державного устрою, потребами парламентської організації, акцентуючи на забезпеченні відповідним способом виваженості у парламентській роботі, на підвищенні її професійного рівня.

У федеративній державі двопалатна побудова парламенту вважається майже обов'язковою і пояснюється необхідністю забезпечення представництва від суб'єктів федерації. Двопалатними є парламенти Австрії, Канади, Індії, Російської Федерації, США, ФРН, Швейцарії та інших федеративних держав. У деяких із цих країн представництво суб'єктів федерації у верхній палаті є рівним (Російська Федерація, США), в інших – кількість представників є різною та залежить від кількості населення, що мешкає в суб'єктах федерації (Австрія, ФРН).

Причинами існування двопалатних парламентів у державах з унітарною формою державного правління найчастіше є:

- забезпечення рівного захисту інтересів кожного регіону країни;

- стримання однієї палати по відношенню до іншої. Двопалатний парламент не дає концентрувати парламентську владу в руках однієї особи або політичної сили, оскільки верхня палата контролює дії та рішення нижньої палати і уряду, а в деяких державах навіть має право законодавчого вето;

- перевірка законів, які надходять від нижньої палати. Здійснюючи законодавчу функцію разом із нижньою палатою парламенту, верхня палата, тим самим, перевіряє нормативно-правові акти, які приймаються нею, не допускаючи сумнівних,

суперечливих або не підтверджених фінансово норм. Завдяки цьому у Президента держави майже не виникає необхідності накладати вето на законопроект, який попередньо був розглянутий верхньою палатою, а це, у свою чергу, знімає ймовірність конфлікту між Президентом і законодавчою владою.

Успішність функціонування двопалатного парламенту значною мірою залежить від способу його формування. Нижня палата формується шляхом прямих виборів. При формуванні верхньої палати попри різну політичну традицію та інституційні цілі, демократичні держави, як правило, застосовують принцип регіонального представництва за умови прямих чи непрямих виборів та частково оновлюють депутатський корпус кожні 2-3 роки.

Так, відповідно до ст. 24 Конституції Французької Республіки, депутати Національних зборів, число членів якого не може перевищувати 577, обираються прямими виборами. Сенат, число членів якого не може перевищувати 348, обирається шляхом непрямих виборів. Він забезпечує представництво адміністративно-територіальних утворень Республіки [2]. Національні збори обираються на 5 років за мажоритарною виборчою системою абсолютної більшості. Строк повноважень Сенату – 6 років. На відміну від депутатів Національної асамблеї сенатори обираються у процесі непрямих виборів приблизно 150 тисячами виборців, до яких входять мери, місцеві депутати та депутати Національної асамблеї.

Згідно зі ст.ст. 56-57 Конституції Італійської Республіки, Палата депутатів обирається загальним і прямим голосуванням. Число депутатів складає шістьсот тридцять осіб, дванадцять із яких обираються в закордонному виборчому окрузі. Сенат Республіки обирається на базі областей, за винятком місць, призначених для закордонного виборчого округу. Число обраних сенаторів встановлюється в триста п'ятнадцять, з яких шість обираються в закордонному виборчому окрузі [3]. Обі палати обираються строком на п'ять років.

Національні Збори Польської Республіки складаються з Сейму – нижньої палати та Сенату – Верхньої палати. Сейм складається з 460 депутатів, Сенат – із 100. Вибори в Сейм є загальними, рівними, пропорційними і проводяться таємним голосуванням. Вибори в Сенат є загальними, прямими і проводяться таємним голосуванням. Строк повноважень палат складає чотири роки [4].

Згідно зі ст. 15 Конституції Чеської Республіки законодавча влада в Чехії належить Парламенту, який складається з двох палат – Палати депутатів і Сенату. Палата депутатів складається з 200 депутатів, які обираються строком на чотири роки. Сенат складається з 81 сенатора, які обираються строком на шість років. Кожні два роки переобирається третина сенаторів. Вибори до Палати депутатів здійснюються таємним голосуванням на основі загального, рівного і прямого виборчого права відповідно до принципів пропорційного представництва. Вибори в Сенат здійснюються таємним голосуванням на основі загального, рівного і прямого виборчого права відповідно до принципів мажоритарної системи [5].

Відповідно до ст. 91 Конституції Республіки Білорусь парламент Республіки Білорусь –

Національні збори складається з двох палат Палати представників і Ради Республіки. Склад Палати представників – 110 депутатів, обрання яких здійснюється відповідно до закону на основі загального, вільного, рівного, прямого виборчого права при таємному голосуванні. Рада Республіки є палатою територіального представництва. Вона формується шляхом непрямих виборів та призначення. Від кожної області і міста Мінська таємним голосуванням обираються на засіданнях депутатів місцевих Рад депутатів базового рівня кожної області і міста Мінська по вісім членів Ради Республіки. Вісім членів Ради Республіки призначаються Президентом Республіки Білорусь. Строк повноважень палат складає чотири роки [6].

Парламент Казахстану складається з двох палат: Сенату і Мажилісу. Сенат утворюють депутати, що представляють по дві особи від кожної області, міста республіканського значення і столиці Республіки Казахстан. П'ятнадцять депутатів Сенату призначаються Президентом Республіки з урахуванням необхідності забезпечення представництва в Сенаті національно-культурних та інших значущих інтересів суспільства. Обрання інших депутатів Сенату здійснюється на основі непрямого виборчого права при таємному голосуванні. Мажиліс складається зі ста семи депутатів. Обрання дев'яноста восьми депутатів Мажилісу здійснюється на основі загального, рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні за пропорційною виборчою системою. Дев'ять депутатів Мажилісу обираються Асамблеєю народу Казахстану. Термін повноважень депутатів Сенату – шість років, кожні три роки він переобирається наполовину, термін повноважень депутатів Мажилісу – п'ять років [7].

Крім того, специфіка правового статусу двопалатного парламенту обумовлюється розмежуванням повноважень між верхньою та нижньою палатою. Так, спільними повноваженнями Національних зборів та Сенату Французької Республіки є прийняття законів, здійснення контролю за діяльністю уряду, формування інших органів державної влади та ін. Розмежування повноважень парламенту Французької Республіки відбувається таким чином: у сфері законодавчого процесу: фінансові законопроекти і проекти законів про фінансування соціального забезпечення вносяться в першу чергу в Національні збори. Законопроекти, основним предметом яких є устрій адміністративно-територіальних утворень, вносяться в першу чергу до Сенату (ст. 39 Конституції Французької Республіки); у сфері контролю за діяльністю уряду повноваження парламенту поділяються на дві групи: ті, що не містять прямих санкцій стосовно уряду, крім публічного розголосу (вони здійснюються в обох палатах парламенту); що містять таку санкцію, яка веде до політичної відповідальності уряду (вони здійснюються лише Національними зборами). Так, недовіра уряду висловлюється Національними зборами шляхом прийняття резолюції осуду (ст. 49 Конституції Французької Республіки); голова Національних зборів головує в Конгресі, коли йому для ратифікації передано поправки до Конституції, а Голова Сенату в разі вакантності поста президента

республіки тимчасово виконує його обов'язки. Президент Франції після консультацій з Прем'єр-міністром та головами палат може прийняти рішення про розпуск Національних зборів, однак Сенат розпущений бути не може.

Спільною компетенцією Сейму і Сенату Польської Республіки є прийняття законів. Так, згідно зі ст. 95 Конституції Польської республіки законодавчу владу в Республіці Польща здійснюють Сейм і Сенат. Сейм має досить широкий обсяг повноважень порівняно з Сенатом: контролює діяльність уряду (зокрема, має право виразити вотум недовіри Раді Міністрів або міністру); вирішує питання стану війни та укладання миру; формує Конституційний Трибунал, Державний Трибунал, Вищу Палату Контролю, призначає Захисника Цивільних прав; Маршал Сейму призначає вибори Президента Польщі, тимчасово, до моменту обрання нового президента виконує обов'язки Президента Республіки. Сенат надає згоду на призначення Голови Вищої Палати Контролю та Захисника Цивільних Прав. Президент Польської Республіки у випадках, передбачених Основним Законом, може прийняти рішення про розпуск Сейму. Разом з розпуском Сейму припиняються повноваження й Сенату.

Спільною компетенцією Палати депутатів та Сенату Чеської Республіки є прийняття законів, затвердження міжнародних договорів, прийняття рішення про проголошення військового стану, обрання президента, внесення інтерпеляції тощо. Повноваженням виключно Палати депутатів є висловлення вотуму довіри та недовіри уряду, а Сенату – висування звинувачення Президенту Республіки у процедурі притягнення до відповідальності Конституційним судом; надання згоди Президенту на призначення суддів Конституційного суду (ст.ст. 65, 72, 84 Конституції Чеської Республіки). Президент Чеської Республіки може прийняти рішення про розпуск Палати депутатів, Сенат розпущений бути не може.

До спільних повноважень обох палат парламенту Казахстану відносяться такі: внесення змін та доповнень до конституції; затвердження звітів уряду; вирішення питань війни та миру; затвердження республіканського бюджету; встановлення і скасування державних податків і зборів; встановлення порядку вирішення питань адміністративно-територіального устрою Казахстану; вирішення питання амністії; ратифікація і денонсація міжнародних договорів Республіки; виявлення ініціативи про призначення республіканського референдуму та ін. До виключного відання Сенату належить: 1) обрання та звільнення з посади за поданням Президента Республіки Казахстан Голови Верховного Суду та суддів Верховного Суду Республіки, прийняття їх присяги; 2) надання згоди на призначення Президентом Республіки Голови Національного Банку, Генерального Прокурора, Голови Комітету національної безпеки Республіки; 3) позбавлення недоторканності Генерального Прокурора, Голови та суддів Верховного Суду Республіки; 4) виконання функцій Парламенту Республіки щодо прийняття конституційних законів і законів в період тимчасової відсутності Мажилісу, викликаного достроковим припиненням його

повноважень; 6) здійснення інших повноважень, покладених Конституцією на Сенат Парламенту (ст. 55 Республіки Казахстан). До виключного відання Мажилісу належить: 1) прийняття до розгляду внесених до Парламенту проектів конституційних законів і законів, їх розгляд; 2) надання згоди Президенту Республіки на призначення Прем'єр-Міністра Республіки; 3) оголошення чергових виборів Президента Республіки; 4) здійснення інших повноважень, покладених Конституцією на Мажиліс Парламенту. Мажиліс більшістю голосів від загального числа депутатів Мажилісу за ініціативою не менше однієї п'ятої від загального числа депутатів Мажилісу вправі висловити вотум недовіри Уряду (ст. 55 Республіки Казахстан). Президент Казахстану може розпустити як парламент в цілому, так і лише нижню палату.

Таким чином, в розподіленні повноважень між палатами двопалатних парламентів в унітарних державах просліджується така тенденція: спільною компетенцією палат найчастіше є прийняття законів та ратифікація міжнародних договорів, вирішення питань війни та миру, обрання президента (в парламентських республіках). Повноваження щодо надання згоди на призначення голови уряду та контрольні повноваження, пов'язані з застосуванням санкцій до уряду або окремих міністрів (вираження резолюції осуду, вотуму недовіри, вотуму довіри) як правило, закріплюються за нижньою палатою, а повноваження щодо формування (участі у формуванні) органів судової влади та контрольно-наглядових органів у різних варіаціях розподіляються між обома палатами парламенту.

Основна роль верхньої палати в унітарній державі стабілізує. Її функціонування є додатковою гарантією законності, захищеності прав і свобод людини і громадянина та конституційного ладу в державі.

Ідея двопалатного парламенту є не новою й в Україні. Починаючи з перших років незалежності ідея бікамералізму неодноразово обговорювалася як можлива модель взаємовідносин між центральними органами державної влади та регіонами.

Так, можливості створення двопалатного парламенту аналізувалися ще у квітні 1992 та 1996 роках на засіданнях комісії з розробки Конституції України, яка дійшла висновку, що доцільно віддати перевагу двопалатній структурі парламенту, обидві палати якого обиралися б на однаковий строк. Однак оскільки у процесі обговорення текстів проекту Конституції з'ясувалось, що друга палата бачиться як орган, що представляє інтереси регіонів, впливає на кадрову політику, має право вето щодо бюджету та інших найбільш важливих для держави законів, від ідеї двопалатного парламенту відмовились, як такої, що зможе суттєво збурити дезінтеграційні процеси в Україні.

Дискусії щодо запровадження в Україні двопалатного парламенту оновилися під час чергової політичної кризи 2000 року, коли 16 квітня було проведено референдум за народною ініціативою. На референдум серед інших було винесене питання такого змісту: «Чи підтримуєте Ви необхідність формування двопалатного парламенту в Україні, одна

з палат якого представляла б інтереси регіонів України і сприяла б їх реалізації, та внесення відповідних змін до Конституції України і виборчого законодавства?». За необхідність формування двопалатного парламенту в дежаві тоді висловилося 81,68 % [8]. Однак концепція функціонування двопалатного парламенту не була оприлюднена і внаслідок політичного конфлікту та всупереч Закону України «Про всеукраїнський та місцевий референдуми в Україні» результати референдуму не були імплементовані до Конституції України.

Ще одна модель бікамерального парламенту була запропонована В. Ющенком у 2009 році у проекті Закону України «Про внесення змін до Конституції України» від 31.03.2009 р., в якому передбачалося створення двопалатного парламенту – Національних Зборів України, які складаються з двох палат – Палати депутатів і Сенату. Загальний склад Палати депутатів – триста народних депутатів, які обираються строком на чотири роки. До загального складу Сенату мали входити по три сенатори, які обираються строком на шість років у Автономній Республіці Крим, кожній області, місті Києві, у містах, що за статусом прирівняні до області. Кожні два роки мало відбуватися оновлення третини складу обраних сенаторів – по одному сенатору, обраному у Автономній Республіці Крим, кожній області, місті Києві, у містах, прирівняних за статусом до області. Законопроектом було передбачено, що народні депутати і сенатори обираються на прямих виборах громадянами України, які мають право голосу, на основі загального і рівного виборчого права шляхом таємного голосування [9].

До повноважень Палати депутатів пропонувалося віднести: прийняття законів; ухвалення рішень про затвердження персонального складу Кабінету Міністрів України; розглядання питання про відповідальність Кабінету Міністрів України, ухвалення рішення про недовіру Кабінету Міністрів України; ухвалення рішення про відставку Прем'єр-міністра України; здійснення контролю за діяльністю Кабінету Міністрів України відповідно до Конституції України; затвердження Державного бюджету України та здійснення контролю за його виконанням; призначення на посади та звільнення з посад половини складу Рахункової палати, в тому числі Голови Рахункової палати; призначення на посаду та звільнення з посади Уповноваженого Національних Зборів України з прав людини; ухвалення законом рішення про встановлення і зміну меж адміністративно-територіальних одиниць, утворення і ліквідацію областей, районів; оголошення законом амністії та ін. (ст. 97 проекту закону).

Повноваженнями Сенату мали бути: схвалення законів, прийнятих Палатою депутатів; призначення всеукраїнського референдуму відповідно до ст. 78 Конституції України; призначення виборів Президента України у строки, встановлені Конституцією України; призначення виборів депутатів місцевих рад, депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим відповідно до Конституції України та законів; затвердження указів Президента України про введення воєнного чи надзвичайного стану, про загальну або часткову мобілізацію, про оголошення окремих місцевостей

зонами надзвичайної екологічної ситуації; за поданням Президента України оголошення стану війни і укладання миру; призначення на посади та звільнення з посад Голови та інших членів Центральної виборчої комісії України за поданням Президента України; надання згоди на призначення на посади Президентом України Генерального прокурора України, а також Голови Служби безпеки України, Голови Національного бюро розслідувань України, керівників інших державних органів, які здійснюють досудове слідство, Голови Служби зовнішньої розвідки України; призначення на посади та звільнення з посад за поданням Президента України Голови Національного банку України, Голови та державних уповноважених Антимонопольного комітету України, керівників та членів інших органів державного регулювання; призначення на посади та звільнення з посад половини складу Рахункової палати, половини складу Ради Національного банку України, половини складу Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення та інші повноваження, передбачені Конституцією України. Таким чином, згідно з проектом закону верхня палата парламенту мала здійснювати переважно законодавчу та установчу функції.

Проаналізував особливості правового статусу двопалатних парламентів в зарубіжних країнах та ідеї запровадження бікамералізму в Україні можна зробити такі висновки.

Перевага певному виду організації парламенту (однопалатному чи двопалатному) надається, насамперед, через прагматичні міркування щодо її користі для держави. Доцільність бікамералізму в унітарних державах, зокрема Україні, можна звести до таких аргументів, як:

- по-перше, бікамералізм в унітарних державах є доцільним за умов суттєвих регіональних розбіжностей, де гостро стоять проблеми формування збалансованої регіональної державної політики, де провадяться реформи органів місцевого самоврядування;

- по-друге, бікамералізм виправданий, коли обидві палати мають різні функції і повноваження, а також формуються у різний спосіб, що призводить до посилення системи стримувань та противаг не лише між різними гілками влади, а й в середині парламенту;

- по-третє, наявність другої палати зводить до мінімуму підготовку та прийняття завідомо неякісних законопроектів.

Враховуючи все вищезазначене, за умови запровадження ідеї бікамералізму в Україні вважаємо

за доцільне на конституційному рівні закріпити порядок формування нижньої палати парламенту за пропорційним партійним принципом, а верхньої – за мажоритарним принципом. У розподіленні повноважень між палатами парламенту доцільно зберегти тенденцію яка просліджується в більшості унітарних європейських країн з бікамеральним законодавчим органом: повноваження щодо надання згоди на призначення Президентом України Прем'єр-міністра та винесення вотуму недовіри уряду закріпити за нижньою палатою, а повноваження щодо формування органів судової влади та контрольно-наглядових органів розподілити між верхньою та нижньою палатами враховуючи систему стримувань та противаг не лише між різними гілками влади, а й в середині парламенту.

Крім того, як свідчить досвід інших зарубіжних країн, наприклад Польщі, Чехії, запровадження бікамералізму потребує одночасно адміністративно-територіальної реформи та реформ місцевого самоврядування. Тільки з урахуванням цих умов створення моделі двопалатного парламенту в умовах унітаризму наблизить Україну до стандартів європейської демократії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Шаповал В. Н. Сравнительное конституционное право. – К. : Княгиня Ольга, 2007. – 416 с.
2. Конституція Французької Республіки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.conseil-constitutionnel.fr/conseil-constitutionnel/root/bank_mm/constitution/constitution_russe_version_aout2009.pdf
3. Конституція Італійської Республіки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.uznal.org/constitution.php?text=Italy&language=r>
4. Конституція Польської Республіки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.uznal.org/constitution.php?text=Poland&language=r>
5. Конституція Чеської Республіки // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.uznal.org/constitution.php?text=Czech_Republic&language=r
6. Конституція Республіки Беларусь [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.belarus.net/conendru.htm>
7. Конституція Республіки Казахстан [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.constitution.kz/>
8. Повідомлення Центральної виборчої комісії про підсумки всеукраїнського референдуму 16.04.2000 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/ows-doc/doc-ref/rez.htm>
9. Проект Закону України «Про внесення змін до Конституції України» від 31.03.2009 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1